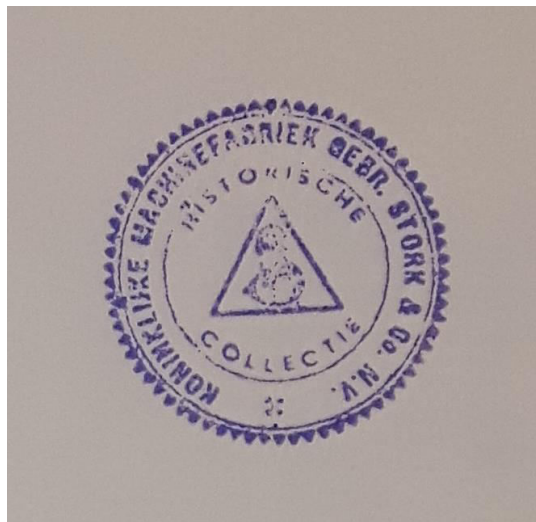

Charles Theodorus Stork: tussen idealisme en ondernemerschap

Een onderzoek naar de denkbeelden en daden van Charles Theodorus Stork, 1850-1895

Bachelorscriptie

Student: Bono Lammers

Studentnummer: s4609042

Begeleider: Dr. Joris Gijsenbergh

Datum: 15-3-2019

Aantal woorden: 9979

De afbeelding op de voorpagina is een foto van een stempel van de historische collectie van de Koninklijke Machinefabriek Gebr. Stork & Co. N.V.

Bron: Historisch Centrum Overijssel. Register van "Storkiana" uit *De Fabrieksbode*.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1. Het sociaal-liberalisme	8
§ 1.1. Internationale sociaal-liberale filosofieën en stromingen	
§ 1.2. Nederlands sociaal-liberalisme	
Hoofdstuk 2. Principes van Stork: ideeën en motieven	10
Hoofdstuk 3. Praktijken van Stork: activiteiten als ondernemer en volksverheffer	16
Hoofdstuk 4. Conclusie: samenkomst van denkbeelden en daden	19
§ 4.1. Vergelijking: Stork ten opzichte van andere casussen	
§ 4.2. De concepten toegepast: aanvulling op de historiografie	
Literatuur- en bronverwijzingen	22

Inleiding

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw nam de industrialisering een hoge vlucht, en vond er een sterke urbanisatie plaats in Westerse landen. Mede ten gevolge van deze processen ontstonden er allerlei sociaal-maatschappelijke problemen, zoals een toenemende verpaupering van stedelijke arbeiderswijken en een verslechtering van leefomstandigheden van met name fabrieksarbeiders. Deze problematiek werd ook wel aangeduid met het begrip ‘sociale kwestie’.

In deze periode zagen vele fabrikanten zich geconfronteerd met de sociale kwestie. Deze ondernemers hadden te maken met een dilemma: moesten ze zelf initiatief gaan nemen om de sociale kwestie aan te pakken of niets doen? Als ze niet zouden ingrijpen dan hing het oplossen van de sociale kwestie af van wat door middel van staatsingrijpen of liefdadigheid kon worden klaargespeeld op het terrein van verbetering van de omstandigheden van arbeiders. Liberale politici en ondernemers maakten zich zorgen om de sociale kwestie om verschillende redenen, zoals de mogelijk toenemende ontevredenheid en mogelijk revolutionair potentieel onder de arbeidersklasse, verslechterende arbeidsmoraal, stakingen en andere uitingen van ongenoegen. Veel liberale politici waren erop gericht om de openbare orde te handhaven, en poogden door middel van maatregelen op bijvoorbeeld moreel en zedelijk gebied de bevolking in het gareel te houden. Liberalen stonden voor het vraagstuk hoe zij de sociale kwestie moesten oplossen. Zij wilden het niet aan de markt overlaten, maar wensten tegelijkertijd geen grote staatsinterventie. Net als ondernemers hadden liberale politici te maken met een complex dilemma: het opbouwen van sociale voorzieningen door middel van staatsinterventie kon voordelig zijn omdat het de problemen die kwamen kijken bij de sociale kwestie kon indammen, maar kon juist ook de roeping om meer staatsinterventie versterken. Het dilemma voor liberale politici was dus lastig. Ze konden er ook voor kiezen om niet in te grijpen, en hopen dat de maatschappij en markt de problemen zouden oplossen. Het risico hierbij was dat de situatie van arbeiders aanzienlijk kon verslechteren. Voor staatsinterventie en uitbreiding van sociale voorzieningen waren belastingverhogingen nodig zodat deze konden worden gefinancierd. Daarnaast waren de meeste liberalen in deze tijd voor de nachtwakersstaat, waarbij de overheid zo klein mogelijk werd gehouden.

Voor ondernemers speelden eveneens allerlei motivaties en belangen op de achtergrond, er bestonden voor ondernemers verschillende visies op de sociale kwestie en het aanpakken ervan. Bovendien hadden vele ondernemers ook politieke denkbeelden, met uiteenlopende standpunten over de sociale kwestie. Er waren bijvoorbeeld ondernemers die religieuze motieven hadden om de sociale kwestie aan te pakken. Een voorbeeld is de katholieke ondernemer Petrus Regout, die repressief was ingesteld en als conservatieveling de oude orde wilde handhaven. Voor particuliere ondernemers speelden uiteraard ook financiële belangen, het opbouwen van sociale bedrijfsvoorzieningen kostte natuurlijk geld. Het was dus uit puur financieel oogpunt maar de vraag of de investeringen wel rendabel waren, het niet opbouwen van sociale bedrijfsvoorzieningen kon voordelig zijn voor ondernemers omdat het minder geld zou kunnen kosten. Het kon daarentegen ook nadelig zijn omdat het de moraal van arbeiders mogelijk verslechterde waardoor de productiviteit en de winst van de onderneming omlaag gingen. Het dilemma laat zich kort samenvatten door de vraag: moesten ondernemers wel of geen sociale voorzieningen opbouwen?

Een ander voorbeeld van een particuliere ondernemer was Charles Theodorus Stork (1822-1895). Stork was zelf politiek gezien klassiek-liberaal en was ook een fervent voorstander van deze ideologie, hij was lange tijd politiek actief namens de klassiek-liberale fractie ‘Liberalen’. Hij herkende het dilemma waarmee ondernemers te maken hadden wel, en dacht zelf ook veel na over de sociale kwestie. Stork wilde dat de staat zich niet zou gaan bemoeien met de sociale kwestie, zoals binnen het klassiek-liberale denken gebruikelijk was. Ondanks dat Stork wars was van staatsinterventie, had hij oog voor de sociale kwestie en de schaduwkanten van klassiek-liberaal

beleid. Zijn maatschappijvisie is dus niet puur klassiek-liberaal, omdat binnen deze ideologie het economische idee centraal staat dat de vrije markt alle problemen op kan lossen. Stork geloofde weliswaar in de vrije markt, maar niet dat deze geheel op zichzelf in staat was om een fenomeen als de sociale kwestie op te lossen.

De klassiek-liberale doctrine is in principe ‘blind’ voor sociaal-maatschappelijke kwesties, al was het uiteraard mogelijk dat personen die dit gedachtegoed aanhingen alsnog een visie hadden op bijvoorbeeld de sociale kwestie. Stork is ook een voorbeeld van zo’n persoon. Ondanks dat hij als klassiek-liberaal het idee van de nachtwakersstaat aanhing, vond hij wel dat er in de maatschappelijke praktijk meer nodig was dan alleen een passieve en tamelijk inactieve overheid. Dit maakt hem tot een interessante casus, omdat hij tussen de klassiek-liberale politieke ideologie enerzijds en de maatschappelijke ondernemerspraktijk anderzijds zweefde. Deze scriptie wil laten zien hoe hij dacht over het klassiek-liberalisme en sociaal-liberalisme, en hoe hij in de praktijk omging met het sociaal-liberale gedachtegoed. Het sociaal-liberalisme staat binnen de liberale stromingen aan de hervormingsgezinde kant. De ideologie is, in tegenstelling tot het klassiek-liberalisme, niet uit op het handhaven van een bestaande orde en het onwrikbaar verdedigen van het principe van de nachtwakersstaat. Binnen het sociaal-liberalisme wordt er juist vanuit gegaan dat de overheid een actieve rol heeft bij het bevorderen van vrijheid van burgers. Dit houdt in dat er meer bereidwilligheid is voor het toelaten van overheidsinterventie in de samenleving, bijvoorbeeld op het gebied van sociale voorzieningen. Stork was een klassiek-liberaal, maar hield er opvattingen op na die wel rekening houden met de maatschappelijke context waarin hij leefde. Hij had oog voor de sociale kwestie, maar wat waren zijn opvattingen en ideeën hierover en hoe vertaalde hij deze naar de praktijk?

Centraal in dit onderzoek staat het spanningsveld tussen de klassiek-liberaal die Stork qua politieke overtuiging was en zijn persoonlijke visie op de sociale kwestie. Hoe valt zijn klassiek-liberale politieke loyaliteit te rijmen met het door hem noodzakelijk geachte ondernemerschap dat wel sociaal-liberaal georiënteerd is? Bovendien is het zo dat Stork’s maatschappijvisie wel lijkt te grenzen aan een sociaal-liberale maatschappijopvatting. Het sociaal-liberalisme gaat ervan uit dat een bepaalde mate van inkomen, scholing en gezondheid nodig is om in vrijheid te kunnen leven. Met name de noodzaak van scholing voor arbeiders werd door Stork belangrijk gevonden, hetgeen doet vermoeden dat Stork er een meer ambigu denkbeeld op nahield op het vlak van onderwijs dan een persoon die strikt de klassiek-liberale ideologie volgt.

In de historiografie over de sociaal-liberale praktijk zijn verschillende publicaties verschenen, waarin enkele belangrijke historiografische concepten zijn behandeld die voor dit onderzoek naar Stork relevant zijn. Het onderzoek van historici Marcelo Borges en Susana Torres uit 2012 over ‘bedrijfsdorpen’ is hierbij een belangrijke eerste studie. Borges is gespecialiseerd in Latijns-Amerikaanse geschiedenis en gemeenschapsvorming binnen oliebedrijven in Argentinië, Torres in stadsgeschiedenis en transnationale geschiedenis. Borges en Torres hebben oog voor de motieven van werkgevers voor het opbouwen van sociale bedrijfsvoorzieningen en er komen in de studie ook paternalistische doeleinden naar voren. De studie heeft desondanks nog wel een lacune over de persoonlijke drijfveren en idealisme van ondernemers, en met welke dilemma’s ze te maken hebben. Borges en Torres geven voorbeelden over paternalisme van werkgevers die hun arbeiders als kinderen zagen die moesten worden opgevoed, en onder de vleugels van het bedrijf moesten blijven. Paternalisme is in deze context een houding waarbij de werkgever zich als ‘pater familias’ van een bedrijf presenteert en daarbij beslissingen neemt voor de arbeiders, waardoor de werkgever met een zeker ontzag wordt bekeken door de arbeiders. Het eerste hoofdstuk over historiografie gaat over de concepten en de verschillende visies die in de geschiedschrijving bestaan over fabrieksdorpen. Deze worden verhelderd door middel van een aantal praktijkvoorbeelden, en worden de intenties van werkgevers bevraagd. Volgens Borges en Torres is er niet alleen sprake van nobele intenties, maar

zijn er ook legio voorbeelden van ondernemers die meer repressieve doeleinden hadden. Met de term ‘bedrijfsdorpen’ worden door de auteurs nederzettingen bedoeld waarbij de onderneming zorgt voor allerlei sociale voorzieningen, zodat het bedrijf taken die als overheidstaken kunnen worden beschouwd zelf gaat uitvoeren. Volgens Borges en Torres kunnen deze ook als repressief worden beschouwd, omdat de ondernemer en eigenaar van deze bedrijfsdorpen de werknemers aan zich kan binden en een zekere afhankelijkheid kan creëren.¹ Door de kritische analyse van Borges en Torres mee te nemen in het onderzoek naar Stork kan worden ingeschat of er bij hem ook sprake was van repressieve intenties, was hij wel zo idealistisch? Borges en Torres benaderen het paternalisme van ondernemers vanuit een kritische invalshoek, maar hebben nog een lacune over mogelijk idealistische intenties. Dit onderzoek naar Stork wil die lacune proberen vullen door egodocumenten van de ondernemer te onderzoeken, en idealisme niet uitsluiten.

Tegenover het kritische perspectief van Borges en Torres over sociaal geëngageerde ondernemers staat een meer rooskleurige analyse van politiek historica Christianne Smit. In haar studie naar ‘volksverheffers’ schetst Smit een idealistisch beeld van deze hervormingsgezinde individuen, die er volgens haar op gericht zijn om de samenleving te verbeteren. Smit’s werk is tot op zekere hoogte te vergelijken met een studie van historicus en biograaf Bert Wartena over de liberale hervormer Goeman Borgesius, een belangrijke figuur in de geschiedenis van het sociaal-liberalisme in Nederland. Smit gaat in haar studie over volksverheffers in op vele praktijkvoorbeelden, die door Smit in een groter narratief worden geplaatst waarin deze voorbeelden als volksverheffers worden neergezet door Smit. De studie van Wartena draait in tegenstelling tot Smit niet om meerdere volksverheffers, maar slechts om één aparte casus. Smit gaat bijvoorbeeld niet diep in op persoonlijke motieven van volksverheffers, terwijl Wartena door middel van een grondige studie naar egodocumenten de drijfveren van Goeman Borgesius probeert te achterhalen. Wartena gaat uitvoerig in op persoonlijke motieven en gedachtegoed van Goeman Borgesius, en hoe deze zaken zich in de loop van zijn leven hebben ontwikkeld. De werken van Smit en Wartena zijn voorbeelden van studies over specifieke personen, maar zijn wel geplaatst in de ontwikkeling van sociaal-liberalisme en verbinden de politieke theorie met de praktijk. De studie van Smit bevat een groter narratief met een politiek interpreterende invalshoek, terwijl het onderzoek van Wartena meer om één specifiek persoon draaide. Goeman Borgesius was in tegenstelling tot Stork geen ondernemer, maar was wel net als Stork actief als liberaal politicus. Dit onderzoek naar Stork wil net als Wartena’s studie ingaan op persoonlijke drijfveren van een sociaal-liberaal georiënteerd individu, maar heeft daarnaast oog voor de complexe positie van Stork als maatschappelijk betrokken ondernemer.² De studie van Wartena gaat over een politicus, en er is dus een lacune over de samenhang tussen politiek en ondernemerschap. Dit onderzoek naar Stork wil deze samenhang analyseren. Het door Smit vormgegeven historiografische concept ‘volksverheffer’ wordt hierbij toegepast om de spanningsvelden en denkbeelden van deze ondernemer te analyseren. Op deze manier kan er ook een genuanceerder beeld worden geschetst over de volksverheffers, dit zijn de ondernemers die door Smit worden aangeduid als sociaal-liberaal. De casus over Stork probeert dit beeld waarin volksverheffers als specifiek sociaal-liberalen worden gezien te nuanceren. Er is bij Smit nog een lacune over ondernemers die er wellicht andere politieke denkbeelden op na hielden, dit onderzoek naar Stork wil deze lacune vullen.

Waar Borges, Torres en Smit oog hebben voor de praktijk van het maatschappelijk georiënteerde ondernemerschap, gaat politiek historicus Stefan Dudink met een studie met name in op

¹ M. Borges en S. Torres, eds. *Company towns: labor, space, and power relations across time and continents* (New York 2012).

² C. Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015). B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam, 2003).

de politieke theorie van het sociaal-liberalisme in de periode 1870-1901. Dudink heeft in tegenstelling tot de genoemde auteurs meer oog voor de theoretische en discursieve kant van het sociaal-liberalisme, en problematiseert de ideologie ook. Dit doen Borges, Torres en Smit niet, zij gebruiken het concept sociaal-liberalisme wel in hun narratief maar zonder een analyse te geven over deze ideologie en de verschillende interpretaties van het sociaal-liberalisme. Dudink gaat namelijk in op de complexe ontstaansgeschiedenis van dit gedachtegoed, de invalshoek van Dudink richt zich primair op politieke ideeën met betrekking tot het sociaal-liberalisme in Nederland. Het is dus een veelzijdige ideeënhistorische studie die gaat over politiek-filosofische doctrines die binnen de ontwikkeling van het sociaal-liberalisme in Nederland en buitenland relevant zijn geweest.³ Dudink problematiseert sociaal-liberalisme als aanduiding, en zet duidelijk een aantal politieke stromingen en ideologieën neer die zich grofweg bevinden tussen het marxisme en conservatisme. Dudink wil met zijn studie de hedendaagse blik op het sociaal-liberalisme bijstellen. Volgens hem wordt deze ideologie te veel beschouwd in een laat-twintigste eeuwse context, waarin de stroming uit de sociaaldemocratie zou zijn voortgekomen. Bovendien hebben vele politiek historici de neiging om het sociaal-liberalisme juist als voorfase van de sociaaldemocratie, en wil Dudink in tegenstelling tot deze visie de eigenheid van het sociaal-liberalisme op het spoor komen. Wat Dudink relevant maakt voor het onderzoek naar Stork is dat het de identiteitsvorming en zelfbeelden van sociaal-liberalen en het liberalisme in bredere zin problematiseert. De aanduiding ‘sociaal-liberaal’ is volgens Dudink een historiografisch concept dat eigenlijk pas na de negentiende eeuw is ontstaan. Dudink gaat met zijn ideeënhistorische analyse dus niet alleen in op het sociaal-liberalisme als zodanig, maar geeft bovendien inzicht in de totstandkoming van het historiografische frame ‘sociaal-liberalisme’. Door met deze kanttekening naar de casus over Stork te kijken kan worden ingeschat of er bij Stork eveneens sprake was van een diffuse identificatie met een bepaalde politieke ideologie. Bij Dudink is er namelijk nog een lacune over de samenhang tussen politieke theorie en de praktijk van politiek handelen door ondernemers. Dit onderzoek naar Stork wil deze lacune vullen.

In tegenstelling tot Dudink, die hoofdzakelijk oog heeft voor de parlementaire kant en politieke ideeën over sociaal-liberalisme weet cultuurhistoricus Daniel Rodgers wel een link te leggen tussen de politieke theorie en de praktijk van ondernemers. Hij gaat hier echter nog niet bijzonder uitvoerig op in, en blijft net als Dudink dichtbij de intellectuelen en politici zitten. Cultuurhistoricus Rodgers gaat in op de internationale uitwisseling tussen Europese en Amerikaanse progressieve denkers en sympathisanten van sociale of hervormingsgerichte politiek. Hierbij is een lacune over de rol en positie van ondernemers in dergelijke netwerken, Rodgers gaat voornamelijk in op de cultuur van intellectuele netwerken. Dit onderzoek naar de politiek betrokken ondernemer Stork kan nieuwe inzichten verwerven over de manier waarop Stork's gedachtegoed mogelijk werd beïnvloed door internationale netwerken van sociale hervormers.⁴

De reeds genoemde auteurs zijn voor dit onderzoek het meest relevant, maar verder zien we duidelijk de klassieke politiek-institutionele benadering terug in de historiografie. Bij deze methode ligt de focus op het partijstelsel, politieke organisaties en het functioneren van het politieke bedrijf. Onderzoeken van politiek historici als De Rooy, Te Velde, Verhage, Voerman, Koole, Vries, Klijnsma, Lucardie, Maas, Haitsma Mulier en Velema kunnen onder het kopje politieke geschiedenis worden geschaard.⁵ Deze auteurs behandelen de politiek-institutionele invalshoek van het sociaal-

³ S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).

Liagre Böhl, H. D. (1999). S. Dudink, F. Hoeneveld, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*.

⁴ D.T. Rodgers, *Atlantic crossings: Social politics in a progressive age* (Cambridge 1998).

⁵ P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014).

liberalisme, en de studie over de politiek betrokken Stork wil deze invalshoek verbinden aan Stork's ondernemerschap. Dit is nog een lacune in het bestaande onderzoek naar de wisselwerking tussen politiek en ondernemers uit de negentiende eeuw.

Dit onderzoek naar de casus over Stork is een bescheiden toevoeging aan de bestaande historiografie, want er is nog relatief weinig geschreven over de manier waarop een politiek betrokken ondernemer omgaat met zijn positie tussen de politiek en het ondernemerschap. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van primair bronnenmateriaal van en over Stork, onder meer brieven, kranten, biografische werken, bedrijfs- en egodocumenten. De belangrijkste bronnen zijn briefwisselingen tussen Stork en personen waarmee hij correspondeerde. In deze brieven zijn denkbeelden van Stork over de sociale kwestie terug te vinden, en zijn daarom van waarde voor dit onderzoek. Uiteraard heeft dit brontype bepaalde gebreken, aangezien het maar de vraag is in hoeverre deze bronnen de denkbeelden van Stork bevatten. Mogelijk gaf Stork sociaal wenselijke antwoorden en hield hij rekening met de achtergrond van de personen waarmee hij correspondeerde, maar gezien het gegeven dat de bronnen zowel correspondentie met persoonlijke vrienden als met politici en collega-ondernemers bevatten is er wel een zekere mate van diversiteit aanwezig bij de bronnen. Het bronnencorpus omvat brieven die Stork richtte aan politici, collega-ondernemers en vrienden, maar ook brieven die van de betreffende personen aan Stork zelf gericht waren. Bijvoorbeeld in de brieven die Thorbecke aan Stork richt komt Thorbecke terug op passages die door Stork waren geschreven in voorgaande brieven. Door deze wisselwerking te analyseren kan duidelijker worden hoe Stork dacht over bepaalde ideologische punten, of over bijvoorbeeld de sociale kwestie. Ook hier geldt uiteraard dat er gebruik wordt gemaakt van retoriek, en de bronnen dus met een zekere bedachtzaamheid moeten worden bestudeerd.

In deze studie worden de ideeën en motieven van Stork onderzocht door middel van primaire bronnen en de historiografie. Vervolgens wordt er gekeken naar de praktijken van Stork: welke daden verrichtte hij als ondernemer? De denkbeelden en daden van Stork komen uiteindelijk samen in een vergelijking tussen theorie en praktijk. Ten slotte wordt er teruggeblikt op de toegepaste historiografische concepten, en wordt er in kaart gebracht welke toevoeging deze scriptie biedt op de bestaande historiografie. Stork staat als politiek bewuste ondernemer tussen het politieke bedrijf en de politieke theorie enerzijds, en de praktijk van de sociale kwestie en de maatschappelijk georiënteerde bedrijfsvoering anderzijds.

Het hoofddoel van dit onderzoek is om de dilemma's waarmee sociaal-liberaal georiënteerde ondernemers kampten te analyseren door middel van een casus over Charles Theodorus Stork. De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Hoe ging Charles Theodorus Stork om met de sociale kwestie en de opbouw van sociale voorzieningen?* De deelvragen die de pijlers vormen onder de hoofdvraag zijn: *wat waren Stork's denkbeelden?* en: *hoe vertaalden deze zich naar de praktijk?*

H. Te Velde en H. Verhage, *De eenheid en de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in: Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996).

G. Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie: VDB tussen socialisme en liberalisme* (Groningen 1991).

R. A., Koole, *Politieke partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Amsterdam 1995).

Oebele Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *BMGN-Low Countries Historical Review*, 88(3), (1973) 444-469.

M. H. Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946*, (Amsterdam 2008).

P. Lucardie, *De Vrijzinnig-Democratische Bond in Nederland (1901-1946): een links-liberale of een democratisch-radical partij?* (2001).

P. F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen, 1894-1927* (1974).

E. Haitzma Mulier en W. Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).

Hoofdstuk 1. Het sociaal-liberalisme

In de negentiende eeuw werden de liberale ideeën zoals die door filosofen als Thomas Hobbes en John Locke verder uitgewerkt in de vorm van complexe principes en doctrines over de samenleving en staat. Grondslagen voor het liberalisme vormen de abstracte begrippen vrijheid en vooruitgang, hierop is de rest van de ideologie gebaseerd. Het doel van het liberalisme is het beschermen van vrijheden van burgers, waarbij er een onderscheid wordt gemaakt tussen een privédoel en publieke sfeer. Over de praktische invulling van het liberalisme hebben vele politiek filosofen hun licht laten schijnen, met ieder hun eigen standpunten en karakteristieken. Vooral John Stuart Mill is voor het sociaal-liberalisme van groot belang geweest. Deze negentiende eeuwse denker was wars van egoïsme. Volgens Mill is de mens een moreel en sociaal wezen en kan vrijheid alleen worden gehandhaafd op basis van morele kracht en burgerschap.⁶

Het sociaal-liberalisme is in de historiografie op verschillende manieren gedefinieerd, dit wordt ook door Dudink opgemerkt. Dudink definieert sociaal-liberalisme als klassiek-liberalisme met oog voor de sociale noodzaak van burgerschap en burgermaatschappij. Het sociaal-liberalisme maakt een onderscheid tussen het individu en de noodzaak van verbanden tussen individuen in een maatschappij, zonder daarbij een collectivistische maatschappijopvatting te hanteren.⁷

§ 1.1. Internationale sociaal-liberale stromingen en maatregelen

Het sociaal-liberalisme is ontstaan tijdens de industrialisatie in de negentiende eeuw. De sociale situatie en praktijk die zich bij dit proces ontvouwde riep vragen op over principes waarop het liberalisme van origine was gebaseerd, zoals de vrije markt en de kleine overheid. De snelle industrialisatie zorgde ervoor dat de leefomstandigheden van arbeiders verslechterde. Zonder ingrijpen van de overheid ontstonden er allerlei sociaal-maatschappelijke problemen, met name in grote industriesteden. De vrije markt ging deze zaken niet oplossen, en de urgentie vroeg om een optreden van de staat. Een aantal liberale filosofen wilde het klassiek-liberale uitgangspunt van een kleine overheid die alleen voor veiligheid en wetshandhaving moet zorgen aanpassen.⁸

Deze progressief ingestelde filosofen waren van mening dat een compleet vrije markt en nachtwakersstaat ten koste kon gaan van de vrijheid van burgers. De vrije markt diende dus te worden gereguleerd door de overheid, en de nachtwakersstaat moest worden uitgebouwd met sociale voorzieningen om dit te voorkomen.⁹

Vanaf ongeveer 1850 begonnen er in de gehele Westerse wereld theoretische afscheidingen en praktische toepassingen van het sociaal-liberalisme ontstaan.¹⁰ Er waren bijvoorbeeld ook conservatief ingestelde politici die toch een aantal sociale voorzieningen wilden opbouwen. Sociaal-liberale maatregelen kunnen dus in een bredere context van bereidheid tot hervormingen worden beschouwd.¹¹ De uitwisseling van ideeën vond op meerdere niveaus plaats, zowel politici als particulieren wisselden op een internationaal niveau ideeën uit.¹²

Bij de uitwisseling van ideeën speelden verschillende soorten personen een rol, waaronder ondernemers. Een van deze personen is Stork, hij was eveneens een persoon die internationale

⁶ Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 8-9.

⁷ Ibidem, 14-18.

⁸ Ibidem, 31-32.

⁹ Ibidem, 47.

¹⁰ Ibidem, 127.

¹¹ Ibidem, 159.

¹² Ibidem, 332.

contacten onderhield. Naast het onderhouden van zijn binnenlandse contacten reisde hij regelmatig naar het buitenland om te spreken met collega-ondernemers, die bezig waren met het uitvoeren van sociaal georiënteerd beleid. In 1889 schreef Stork een brief aan zijn vriend Marten Mees. In de brief benadrukte Stork het belang van de reis die hij maakte naar een machinefabriek in Luzern. Te lezen is dat hij op dat moment van plan is om een stuk te gaan schrijven voor het internationale liberale tijdschrift *The Economist*, en daarvoor contact op had genomen met Nicolaas Pierson.¹³ Deze liberale politicus was tevens een hoogleraar, en via Pierson kon Stork bij *The Economist* uitkomen. Stork voelde een sterke verbondenheid met de sociaal-liberale idealen en wilde zijn steentje bijdragen aan het propageren van dit gedachtegoed.¹⁴

§ 1.2. Nederlands sociaal-liberalisme

Ondanks dat de sociale kwestie in Nederland pas relatief laat op gang kwam vergeleken met omliggende landen in Europa, werd er al wel vroeg door fabriekseigenaren en ondernemers geanticipeerd op onvrede die zou kunnen ontstaan indien de economie de vrije loop werd gelaten en de staat niet zou ingrijpen.¹⁵

Dudink beschrijft de karakteristieken van het sociaal-liberalisme in Nederland tijdens de periode waarin Stork leefde treffend met het volgende citaat: ‘het sociaal-liberalisme in Nederland was tussen 1860 en 1885 gericht op sociale verbetering vanuit de burgerlijke maatschappij en was sociologisch van aard. Het politieke denken van deze ideologie bevond zich tussen het klassiek-liberale individualisme en sociologie.’¹⁶ Dudink merkt daarbij op dat het sociaal-liberalisme een brede stroming is die personen met verschillende motieven en denkbeelden kon aanspreken. De ideologie is volgens Dudink mede gevormd door christelijke deugden en burgerlijke deugdcultuur, en kan niet louter worden gezien als een voortvloeiende van seculier verlichtingsdenken over het liberalisme.¹⁷

De ideologie kan dus niet worden veralgemeniseerd, omdat de ontwikkelingen binnen de stroming op verschillende plaatsen afhing van de context. In Nederland ontwikkelde het sociaal-liberalisme zich op een andere manier dan in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk, en speelden andere factoren een rol bij de totstandkoming van een sociaal-liberale beweging.¹⁸

¹³ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr.42, Kopieboeken C.T. Stork en D.W. Stork, 1882-1889, 44.

¹⁴ H. Te Velde en H. Verhage, *De eenheid en de delen*, 134.

¹⁵ Smit, *De volksverheffers*, 11-16.

¹⁶ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 5-10.

¹⁷ Ibidem, 17.

¹⁸ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 13.

Hoofdstuk 2. Principes van Stork: ideeën en motieven

Naast de politieke dimensie van het sociaal-liberalisme waren er ook particuliere initiatieven waarbij dit gedachtegoed in de praktijk werd toegepast. Deze initiatieven kunnen worden geplaatst in een context van volksverheffing. Er waren politiek geëngageerde ondernemers die bij de bedrijfsvoering rekening hielden met de sociale context van arbeiders, en sommige van deze ondernemers waren erop uit om arbeiders onderwijs te bieden. Deze manier van bedrijfsvoeren, waarbij ondernemers oog hebben voor de maatschappelijke situatie wordt door Smit ‘volksverheffing’ genoemd. Smit geeft in haar studie het volksverheffingsperspectief vorm, waarin sociaal-liberale politici en particulieren worden beschouwd als volksverheffers die arbeiders naar een hoger niveau kunnen brengen. Bij het volksverheffingswerk was volgens Smit sprake van een idealistisch streven van weldoeners om de maatschappij en de leefomstandigheden van arbeiders te verbeteren. In de studie van Smit komt Stork ook kort aan bod, en hij wordt door Smit ook beschreven als een verlichte ondernemer en volksverheffer die een fabrieksschool opzette voor zijn arbeiders.¹⁹

Wat waren Stork’s denkbeelden? In een biografie over Stork beschreef een van zijn zonen op basis van briefwisselingen met zijn vader welke opvattingen Stork had over verantwoord ondernemerschap. Deze biografie is gezien de familiale relatie wellicht enigszins gekleurd, maar bevat desondanks enkele passages die inzicht kunnen bieden in de manier waarop Stork dacht over zijn bedrijfsvoering en politieke opvattingen. De biografie werd in 1918 gepubliceerd voor mensen die geïnteresseerd zijn in het leven van Charles Theodorus Stork. Het werk werd geschreven door een van Stork’s zonen: Coenraad Frederik. Hij schreef dat zijn vader al vroeg in zijn leven oog had voor de ‘algemene zaak’. Deze werd door Charles Theodorus Stork beschouwd als ‘het totaal van zaken die voor een grote groep mensen van belang zijn’. Stork wilde naar eigen zeggen de belangen in acht nemen van de mensen die met hem en onder hem werkten. Om dit op een adequate wijze te doen vertrouwde Stork daarbij zijn eigen volharding en inspanning volledig, maar was volgens Coenraad Frederik tevens dankbaar voor de plaats die hij in de maatschappij had. Zijn vader voelde volgens Coenraad Frederik altijd de plicht om klaar te zijn voor hen die hulp en voorlichting behoeften, en was altijd bereid om de potentie van zijn arbeiders te maximaliseren. Stork zag hierbij een belangrijke rol voor zichzelf weggelegd, en wilde scholing voor zijn arbeiders faciliteren. Op deze manier kon ervoor worden gezorgd dat iedere arbeider het maximale uit zichzelf zou halen.²⁰ Dit uitgangspunt vormt volgens Dudink ook een belangrijk onderdeel van het sociaal-liberalisme, omdat deze ideologie er op uit is om de ontplooiingskansen van iedereen zo gelijk mogelijk te maken.²¹ Stork’s gedachtegoed vertoont op dit vlak gelijkenissen met het sociaal-liberale denken over onderwijs, maar hij was wel een klassiek-liberaal politicus en hij wees staatsinterventie af.

Stork wees staatsingrijpen weliswaar af, maar ontwikkelde wel gedachtegoed waarbij de sociale kwestie op een andere manier zou worden aangepakt. De ontwikkeling van het gedachtegoed van Stork wordt in de biografie verder beschreven door middel van enkele belangrijke gebeurtenissen die hij meemaakte gedurende zijn carrière als ondernemer. Een van deze gebeurtenissen is een bezoek van Stork aan een collega-ondernemer Alfred Krupp in Duitsland. Stork achtte het in 1876 van grote waarde om een bezoek te kunnen brengen aan Krupp’s fabriek in Essen, en om bij die gelegenheid te kunnen spreken met Krupp en de denkbeelden van deze industrieel. Krupp was volgens Stork een persoon die vanuit lastige persoonlijke omstandigheden omhoog wist te klimmen. Krupp’s familie behoorde in zijn jeugd tot de sociaal-maatschappelijke onderklasse. Stork vond derhalve niet

¹⁹ Smit, *De volksverheffers*, 21-27.

²⁰ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst, 1822-1895* (Hengelo, 1918), 5.

²¹ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 17.

verwonderlijk dat Krupp door zijn persoonlijke ervaringen oog had voor de sociale kant van zijn fabriek. Krupp had sociale bedrijfsvoorzieningen opgezet en de stad Essen stond voor een groot deel in dienst van de fabriek.²²

Uit briefwisselingen met bankier Marten Mees blijkt dat met name het sociale werk van Krupp kon rekenen op bewondering van Stork. Mees was een vertrouweling en hechte vriend van Stork. In een aan Mees gerichte brief uit 1877 schreef Stork vol bewondering over de sociale initiatieven en bedrijfsvoorzieningen die door Krupp waren opgebouwd. Stork stelde Krupp's ondernemerschap als voorbeeld. Hierbij benoemde hij in de brief aan Mees het belang dat Krupp hecht aan een karaktervolle behandeling van zijn personeel. Stork vond dat ondernemers een plicht hebben om het personeel op een verantwoorde manier te behandelen. Krupp legde er zich volgens Stork op toe om de toestand van de arbeiders in zijn onderneming beter te maken. Stork schreef dat op er een grote verantwoordelijkheid op Krupp rust omdat hij een uitzonderlijk rijke bezitter is met een groot personeelsbestand. Stork vond het noodzakelijk dat een ondernemer met een dergelijk groot bedrijf de verantwoordelijkheid moet nemen om een sociale taak op zich te nemen. Stork zag dus een sociaal betrokken rol voor ondernemers weggelegd, en vond ook dat werkgevers in de praktijk maatregelen moesten nemen om deze rol in te vullen. Hij zag geen rol voor de staat weggelegd bij het oplossen van de sociale kwestie, werkgevers moesten zelf verantwoordelijkheid nemen.

Het verantwoorde ondernemerschap komt in de brief ook aan bod in een passage over de houding van kapitalisten. Stork schreef dat de matige fortuinen volgens hem meer nut opleverden voor de maatschappij dan miljonairs. Stork vond dit omdat de meeste miljonairs volgens hem meededen aan speculatie, en alleen maar op een egoïstische manier profiteerden van het kapitaal dat zij hadden. De meeste geaccumuleerde grootkapitalen in de handel dateerden volgens Stork uit 'de tijd van ongerechtigden'. In deze passage werd door Stork een belangrijk ideologisch punt aangekaart. Dit punt vormt tevens een cruciale pijler onder het sociaal-liberalisme, namelijk de kansengelijkheid. Met 'de tijd der ongerechtigden' bedoelde Stork dat kapitalisten die puur profiteerden van het verworven kapitaal behoorden tot de generatie van 'oud geld'. Het betrof volgens hem vermogens en bezittingen die al meerdere generaties in handen waren geweest van een rijke familie. Stork nam afstand van een periode die achter hem lag door de betreffende tijd op deze wijze te beschrijven. In de passage benoemde Stork bovendien dat kapitalisten die niet de prikkel hadden om door middel van activiteiten nut aan te brengen in de wereld hem niet aantrokken. Deze kapitalisten misten volgens Stork daarnaast het streven naar vooruitgang. Volgens Stork was het dus noodzakelijk dat ondernemers zelf op een actieve en sociaal betrokken wijze moesten omgaan met het kapitaal dat zij hadden opgebouwd, omdat er moest worden omgekeken het lot van de arbeiders.²³ Stork had geen dilemma over staatsinterventie, en vond dat ondernemers zelf bedrijfsvoorzieningen moesten opbouwen. Het sociaal georiënteerde gedachtegoed van Stork klinkt in deze passage duidelijk door.

Het sociaal-liberalisme is erop gericht om de omstandigheden van individuen op zo'n manier in te richten dat zij zichzelf maximaal kunnen ontplooiën. Dit uitgangspunt staat in contrast met de klassiek-liberale leer, waarbij ervan uit wordt gegaan dat iedereen gelijk geboren is. Het sociaal-liberalisme houdt volgens Dudink namelijk rekening met de omstandigheden waarmee individuen worden geconfronteerd, en wil ervoor zorgen dat deze zo min mogelijk invloed hebben op de potentie die kan worden vervuld.²⁴ Deze kansengelijkheid werd door Stork benadrukt in de brief aan Mees, en Stork beschouwde de inspanningen die hij deed voor zijn medewerkers als een absolute noodzaak voor hem als werkgever. De taak die hij meende te hebben ten opzichte van de arbeiders was in zijn

²² C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 6-7.

²³ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 1163, Afschriften van brieven van M. Mees aan C.T./resp. D.W. Stork, alsmede van enkele art. van Mees' hand, en brieven der Storken aan M. Mees, 1872-1913, 8.

²⁴ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 39.

ogen het faciliteren van voorzieningen die de ontplooiingsmogelijkheden konden maximaliseren. Ook de problemen rondom de sociale kwestie konden volgens Stork op deze wijze worden benaderd, en hij hamerde op de niet aflatende drang tot verbetering die bij ondernemers aanwezig hoorde te zijn. In de brief is het volgende citaat van Stork terug te lezen: ‘Gingen de hoofdzaken goed, dan moest men andere dingen aanpakken, wier welslagen twijfelachtig was’. Stork sprak hier op een moralistische manier, omdat hij van mening was dat dit voor ondernemers de juiste handelingswijze was.²⁵

Dat Stork een bepaald ideaalbeeld had gevormd over wat verantwoord ondernemerschap inhield blijkt ook uit een editie van *De Hengelosche Fabrieksode*. Dit bedrijfsblad was door Stork zelf opgericht als middel om zijn visie op het bedrijf, werkgevers en werknemers uit te dragen. Bovendien fungeerde het als middel om de werknemers in te lichten over zaken die speelden binnen het bedrijf. Er wordt in een uitgave uit 1893 een fabriek beschreven waarin elke arbeider tot zijn recht komt, en in de tekst staat dat vlijtige en verstandige mensen het beter hadden dan luie, onverstandige of onverschillige mensen. In deze door Stork beschreven ideaalfabriek werden werktuigen vervaardigd. De chef van de fabriek was ervan doordrongen dat hij een grote verantwoordelijkheid had tegenover zijn arbeiders. De verantwoordelijkheid die door werkgevers over het algemeen gevoeld werd in deze periode was volgens Stork niet groot genoeg. In de door de fabriekskrant beschreven fabriek werd elke arbeider in de gelegenheid gesteld zich meer en meer te ontwikkelen naar de mate van zijn aanleg. Bovendien kon een ieder die vlijtig was en goed wilde leren een goed loon verdienen, en zij die het meest ijver waren, de meeste wilskracht en geduld lieten zien opklimmen naar de hoogste rangen. Stork liet doorschemeren dat hij in zijn jeugd een Franse sociale roman had gelezen waar hij zijn inspiratie voor de ideaalfabriek uit had gehaald. De auteur en titel van deze roman waren door Stork vergeten, maar de woorden ‘kapitaal’ en ‘arbeid’ stonden wel in de titel. Stork had dit boek al op jonge leeftijd gelezen, in de tijd waarin de sociale roman opkwam. In deze tijd was Stork al begonnen als ondernemer in de textielindustrie, hij ontwikkelde dus al op jonge leeftijd een bewustzijn over politieke en ideologische visies op de sociale kwestie. Stork schreef verder in de wekelijks verschijnende fabrieksode dat de geschiedenis van een boek (de door hem gelezen Franse sociale roman) de oorsprong is van de vestiging van zijn machinefabriek. Dit boek creëerde bij hem het streven om een dergelijke fabriek te krijgen zoals deze in het boek beschreven werd.²⁶ De motieven van Stork kwamen dus deels voort uit ideaalbeelden die hij zelf ontdekt had door middel van zelfstudie. Zijn denkbeelden kwamen dus niet louter voort uit politieke teksten of ideologische beschouwingen op bijvoorbeeld de sociale kwestie, en zijn principes en denkbeelden waren te veelomvattend om ze onder de noemer van één politieke leer te scharen. Stork ontwikkelde zijn eigen gedachtegoed al zelfstandig op jonge leeftijd, en werd niet alleen gevormd door bijvoorbeeld ideologische teksten van filosofen of politici. Op de sociale kwestie ontwikkelde hij een eigen visie.

Deze eigen visie van Stork werd door Smit al kort toegelicht in haar studie over volksverheffers. Zijn denkbeelden worden door Smit ook kort behandeld in haar studie, en hierbij wordt Stork neergezet als een nobele hervormer. Het beleid dat door Stork werd uitgevoerd wordt door Smit getypeerd als een voorloper van het poldermodel, omdat hij er volgens Smit in slaagde om een harmonieuze bedrijfsstructuur op te zetten waarin werkgever en werknemer hand in hand gingen. Volgens Smit werd dit opgebouwd vanuit oprecht gemeende idealen van Stork. Hierbij benoemt Smit tevens de religieuze motivatie die Stork ertoe aanspoorde om de wereld zo goed mogelijk achter te

²⁵ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 1163, Afschriften van brieven van M. Mees aan C.T./resp. D.W. Stork, alsmede van enkele art. van Mees' hand, en brieven der Storken aan M. Mees, 1872-1913, 11.

²⁶ *De Hengelosche Fabrieksode*, 17-4-1893.

laten.²⁷ Over de religieuze drijfveer van Stork werd ook gesproken door Thorbecke, die in 1854 een brief schreef aan de ondernemer. Enkele maanden voor het schrijven van de brief had Thorbecke kennis met hem gemaakt, en ten tijde van het schrijven van de brief was Stork op reis in Duitsland en Zwitserland. In de brief benadrukte Thorbecke zijn intentie om de weg voort te zetten die de Voorzienigheid had aangegeven.²⁸ Niet alleen Thorbecke had de intentie om deze spiritueel ingegeven missie te vervolgen, maar Stork zelf was ook spiritueel of religieus gemotiveerd.²⁹ Nuttig zijn was volgens Stork het hoofddoel, en hij was tevens van mening dat dit het gevolg is van zelfontwikkeling en zelfverbetering. Hij schreef in een brief aan Thorbecke dat dit de ontwikkeling van de kiem is die in de mens is gelegd, en navolging is van het voorbeeld van Christus.³⁰ In Smit's studie over volksverheffers komen ook christelijke motieven aan bod, maar is er een apart hoofdstuk aan gewijd over onder meer Tolstojanen met een specifieke overtuiging.³¹ In haar studie is er minder ruimte voor ambigue gevallen, waarbij bijvoorbeeld voor liberaal georiënteerde weldoeners ook een spiritueel ingegeven boodschap een factor van belang kon zijn. Bij Stork speelde dit eveneens een rol. Door weldoeners neer te zetten als seculiere sociaal-liberalen wordt een te eenzijdig beeld geconstrueerd, de casus over Stork laat zien dat de werkelijkheid vaak diffuser was. Stork en Thorbecke waren allebei klassiek-liberaal, maar een christelijke motivatie past niet helemaal in het beeld van Stork en Thorbecke als seculiere liberale politici. De persoonlijke drijfveren van individuen van deze liberalen waren niet per se puur liberaal.

Smit's historiografische beeld waarin sociaal-liberale weldoeners als volksverheffers worden beschouwd kan in het geval van Stork ook worden toegepast op een artikel uit *De Hengelosche Fabrieksboode* naar aanleiding van zijn dood. In het artikel werd gezegd dat hij reeds als jongeman had gepleit voor korte werktijden. De negen-urige werkdag die hij in zijn machinefabriek gestalte zag krijgen was voor hem geen grens. Stork had de intentie om de werktijden nog korter te maken, mits er met bedachtzaamheid en geleidelijke hervormingen te werk werd gegaan. Voor hem stond voorop dat er geen schade zou zijn voor de fabriek, dit principe stelde hij als ondernemer voorop.³² De bereidheid die hij had om de werktijden in te korten passen ook in de sociaal-liberale gedachte van 'piecemeal reform', zoals deze door Rodgers werd beschreven.³³ Stork was bereid om sociale maatregelen te nemen, en vond dat verantwoord ondernemerschap nodig was om de sociale kwestie op te lossen. Staatsinterventie was hierbij volgens hem niet nodig, maar ondernemers moesten zelf verantwoordelijkheid nemen. Het dilemma of de staat wel of niet moest ingrijpen speelde bij Stork minder nadrukkelijk, omdat hij vond dat de staat überhaupt geen rol moest spelen bij het oplossen van de sociale kwestie. Op dit vlak was Stork dus ondubbelzinnig in zijn opvattingen, en hield hij vast aan het klassiek-liberale principe van de nachtwakersstaat. Ondanks zijn sociaal-liberale oriëntatie op de fabriek, was hij dus in zijn ideologische opvattingen een klassiek-liberaal.

Het klassiek-liberale gedachtegoed van Stork is onder meer terug te zien in correspondentie tussen ondernemer Stork en staatsman Thorbecke. Stork was naast ondernemer ook gemeenteraadslid namens de liberalen en hij had regelmatig contact met Thorbecke door middel van briefwisselingen. In de brieven benadrukte Thorbecke de waarde van het dienen van het algemeen belang en kwamen diverse liberale ideeën aan bod. In 1860 schreef Thorbecke een brief waarin hij het had over de vrijhandel die in zijn optiek moest worden verdedigd. Op dat moment was er net een ontmoeting

²⁷ Smit, *De Volksverheffers*, 89.

²⁸ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 410, Brieven ingekomen bij C.T. Stork van Thorbecke, 1854, 1858-1862, 1864, 1866, 1868-1871, 1.

²⁹ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 16.

³⁰ *Ibidem*, 34.

³¹ Smit, *De Volksverheffers*, 62-63.

³² C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 86-87.

³³ Rodgers, *Atlantic crossings*, 127-128.

geweest tussen Richard Cobden en Michel Chevalier, waarbij een vrijhandelsverdrag tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk werd getekend. Thorbecke schreef dat hij streed voor alles wat de welvaart van het land kon verhogen, en dat hij het logisch vond dat Stork Cobden zag als een van de beste en bekwaamste staatslieden. Thorbecke maakte tevens duidelijk dat hij het een zeer belangrijke stap in de goede richting vond, maar dat hij niet kon beloven dat de geest van de tijd het toeliet dat er nog meer van dit soort verdragen konden worden gerealiseerd. Thorbecke benadrukte hierbij dat hij stappen richting meer vrijhandel een goede ontwikkeling vond, en Stork was het daarmee eens. Beide heren benadrukten hun ideologische oriëntatie van het klassiek-liberalisme, en de correspondentie speelde hierbij een cruciale rol.³⁴ Dudink heeft het in zijn studie over idealisme dat werd gezocht binnen liberale intellectuele kringen, binnen deze kringen probeerde men een morele rechtvaardiging van het liberalisme aan te brengen.³⁵ Het zoeken naar bevestiging van liberale ideeën is ook in de briefwisseling tussen Thorbecke en Stork terug te vinden.

Door middel van deze briefwisselingen wisten zowel Thorbecke als Stork meer grip te krijgen op elkaars politieke opvattingen, en Thorbecke had bovendien een eigen belang te dienen. Thorbecke had in 1860 zelf commanditair deelgenomen in het kapitaal van de nieuwe spinnerij van Stork te Oldenzaal. Hij correspondeerde later regelmatig over kleinere financiële zaken waarbij Stork hem behulpzaam was.³⁶ Toen Thorbecke uiteindelijk overleed in 1872 schreef Stork aan zijn vriend Mees dat hij veel van Thorbecke had geleerd over het dienen van het algemeen belang en de publieke zaak. Hiermee wees Stork op politiek gerelateerde correspondentie die hij had gehad met Thorbecke. Stork had daarnaast een aantal lovende woorden over voor Thorbecke. De staatsman had Stork namelijk een verzoek om inlichting en medewerking gestuurd voor een gezin dat in financiële moeilijkheden verkeerde. In de brief had Stork het verder over een onderscheid tussen liberalen en speculanten. Stork schreef dat hij het betreunde dat lieden van hoge karakters in een kwaad daglicht werden gezet door negatieve berichten over speculanten. Stork wees hierbij op toenmalige affaires over fraude in de zakenwereld, waarbij liberale politici betrokken waren geraakt. In deze brief verwees hij naar een citaat van Thorbecke, die liever niet had gehad dat er fracties zouden ontstaan en de politiek zou vervallen in particularisme. Door citaten van Thorbecke te gebruiken maakte Stork dankbaar gebruik van de kennis over politiek die hij van Thorbecke kon opdoen, en werd onder andere door Thorbecke's opvattingen beïnvloed.³⁷ Volgens Dudink was er in de jaren rond 1870 sprake van een toenemend particularisme binnen de Nederlandse politiek, waardoor het rond 1848 ontstane liberale voornemen om het algemeen belang te dienen aan kracht verloor. Dudink wijst in zijn analyse op een citaat van Thorbecke uit 1872, waarin hij zei: 'de mens leeft niet slechts zijn eigen leven, maar ook dat van zijn volk'. Binnen het liberalisme vonden in deze tijd enkele cruciale verschuivingen plaats, en won de collectivistische maatschappijopvatting steeds meer terrein.³⁸ In de briefwisseling tussen Thorbecke en Stork is deze historische context eveneens terug te vinden, de zoektocht die binnen het liberalisme gaande was klinkt in de brieven door omdat Thorbecke schreef dat hij de fractievorming betreunde. Stork betreunde dit eveneens, en stond sceptisch tegenover de toename van volksinvloed.

Dit is ook terug te zien in een brief uit 1870, waar Thorbecke het had over de uitbreiding van het censuskiesrecht. Hierbij had hij het over eerdere uitlatingen van Stork en zijn sceptische houding

³⁴ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 410, Brieven ingekomen bij C.T. Stork van Thorbecke, 1854, 1858-1862, 1864, 1866, 1868-1871, 19.

³⁵ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 167.

³⁶ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 410, Brieven ingekomen bij C.T. Stork van Thorbecke, 1854, 1858-1862, 1864, 1866, 1868-1871, 22.

³⁷ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 1163, Afschriften van brieven van M. Mees aan C.T./resp. D.W. Stork, alsmede van enkele art. van Mees' hand, en brieven der Storken aan M. Mees, 1872-1913, 18.

³⁸ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 67.

tegenover de toename van volksinvloed.³⁹ Stork past op dit vlak niet in het beeld dat Dudink schetst over Nederlandse liberalen die zich rond 1870 associeerden met wat Dudink ‘behoedzaam liberalisme’ noemt. Het sociaal-liberalisme waar Dudink’s studie over gaat was niet behoudzuchtig en stond ervoor open om het kiesrecht te hervormen.⁴⁰ Stork past beter in het door Dudink beschreven Britse sociaal-liberalisme, dat wantrouwend bleef tegenover de staat. Desondanks wilde deze ideologie ervoor zorgen dat de staat middelen aangreep om bedrijven te stimuleren om sociale initiatieven te nemen.⁴¹ In deze vorm van sociaal-liberalisme werd staatsinterventie in de economie wel noodzakelijk gevonden, terwijl er bij Stork’s gedachtegoed geen dilemma of conflict bestond rondom overheidsingrijpen. Stork was immers een klassiek-liberaal die wars was van iedere vorm van staatsinterventie, maar zag wel in dat klassiek-liberaal beleid ook schaduwkanten had in de maatschappij. Als de overheid alleen maar klassiek-liberaal beleid zou uitvoeren, zouden er volgens Stork dus sociale problemen ontstaan. Om dit te voorkomen ging hij zelf initiatief nemen op sociaal terrein.

---

³⁹ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 410, Brieven ingekomen bij C.T. Stork van Thorbecke, 1854, 1858-1862, 1864, 1866, 1868-1871, 55.

⁴⁰ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 28-29.

⁴¹ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 275-276.

Hoofdstuk 3. Praktijken van Stork: activiteiten als ondernemer en volksverheffer

Stork was op politiek gebied een klassiek-liberaal, maar constateerde desondanks dat klassiek-liberaal beleid zonder staatsinterventie tot sociale problemen kon leiden. Hoe vertaalde Stork zijn denkbeelden naar de praktijk? Op dertienjarige leeftijd begon hij zijn ondernemerswerk met een kleine textielfabriek. In zijn eerste jaren in de industrie was hij er vooral op gericht om zijn bedrijf stapsgewijs uit te breiden, en deed hij kennis op over bedrijfsvoering en economie. Tussen 1846 en 1850 maakte Stork een paar reizen naar het Verenigd Koninkrijk om zich daar met de industrie bekend te maken. In 1857 bezocht hij zijn jongere broer Coen, die in Manchester een eigen machinefabriek was begonnen. In een brief aan Mees sprak Stork over de ‘free libraries’ waar iedere arbeider ‘alles voor niets kan lezen’, in deze bibliotheken konden arbeiders boeken en kranten lezen. Stork schreef Mees dat hij zijn broer Coen ging verzoeken om beschrijvingen en tekeningen te laten maken van zijn fabriek, materieel en bedrijfsstructuur.⁴² Stork wilde investeren in kansengelijkheid door werknemers de mogelijkheid te geven om hun geleerdheid te ontwikkelen. Dit streven past in Dudink’s analyse over het sociaal-liberalisme, dat hij typeert als een ideologie die een synthese vormt tussen de collectivistische maatschappijvisie van het socialisme en de individualistische blik op de maatschappij van het liberalisme. Binnen de sociaal-liberale visie is namelijk oog voor maatschappelijke factoren die ten grondslag liggen aan kansenongelijkheid, terwijl het klassiek-liberalisme daar geen oog voor heeft. De actief opererende Stork past in deze analyse van Dudink over kansenongelijkheid aan de sociaal-liberale kant.⁴³

Als ondernemer maakte Stork in 1851 een zakenreis naar Londen, waar destijds de eerste wereldtentoonstelling werd gehouden. Stork was onderdeel van een Nederlandse delegatie, en op deze wereldtentoonstelling maakte de voor vrijhandel pleitende Richard Cobden indruk op hem door een redevoering. Er waren ook zakenreizen waarbij Stork zich als primair doel had gesteld contacten te onderhouden en kennis op te doen over bedrijfsvoering. Deze reizen hadden een aanzienlijke invloed op zijn visies op wat de juiste manier is om een bedrijf te leiden. Stork werd hierbij geïnspireerd door diverse buitenlandse fabriekseigenaren, waaronder de reeds behandelde Krupp. Stork wilde inspiratie opdoen en was erop uit om nieuwe dingen te leren, en dit kon hij gebruiken om zijn eigen bedrijf verder uit te bouwen en verbeteren.⁴⁴

Een van de belangrijke instrumenten die Stork gebruikte om zijn gedachtegoed binnen zijn bedrijf te verspreiden was *De Hengelosche Fabrieksode*. In deze door Stork zelf opgerichte krant werden de ideeën van Stork in de praktijk gepropageerd onder de arbeiders van de fabriek. In een editie uit 1902 van dit bedrijfsblad klinken ideeën van Stork duidelijk door. In de krant wordt gesproken over de samenwerking tussen arbeid en kapitaal, en de voorspoed van beiden is volgens deze editie te danken aan verzoening tussen verschillende krachten. In deze editie van de krant uit 1902 zien we de sociaal-liberale gedachte van samenwerking tussen arbeid en kapitaal duidelijk terug. De arbeiders van het bedrijf worden rechtstreeks toegesproken, en hierbij worden ze aangespoord om zich in te zetten voor een gemeenschappelijk doel. Dit gemeenschappelijke doel is harmonie tussen de werkgever en arbeiders, en dit werd ook door Stork zelf hoog in het vaandel gedragen.⁴⁵

⁴² Historisch Centrum Overijssel, Archief C.T. Stork (1822-1895), inv.nr. 121, correspondentie met M. Mees, 34.

⁴³ Dudink, *Deugzaam liberalisme*, 122-123.

⁴⁴ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 17-18.

⁴⁵ *De Hengelosche Fabrieksode*, 21-6-1902.

De retoriek in het blad was doorspekt met de denkbeelden van Stork. Bovenaan het blad staat onderaan de titel de zin ‘Allen voor elkaar. Geen strijd, maar samenwerking.’ Bovendien werd er bij de titel van iedere editie een citaat toegevoegd van Alfred Krupp: ‘Het doel van den arbeid zij het algemeen welzijn, dan brengt arbeid zegen.’ Beide zinnen zijn karakteristiek voor Stork’s ideaal van het hand in hand gaan van de belangen van werkgever en werknemer. Stork vond dat een ondernemer een plicht had naar de werknemers, waaronder het op zich nemen van een sociale taak. In het bedrijfsblad zitten verschillende typen rubrieken, waarbij er ook artikelen tussen zitten die een vraag als kop hebben. Deze artikelen beantwoorden vragen die door werknemers werden gesteld, zoals de vraag: ‘is het zaken-doen in het arbeidersbelang?’ De rubriek beantwoordt de vragen vervolgens, waarin aan het einde een boodschap wordt meegegeven dat Stork uit was op verbetering van ‘het wezen der arbeiders’.⁴⁶ In een artikel uit 1908 wordt gesteld dat het aan een kapitalist te danken is dat er rond 1870 geen faillissement dreigde voor de firma Stork gezien de slechte tijden voor de textielnijverheid destijds. Volgens het artikel zorgde de vriendschap tussen kapitalist Mees en ondernemer Stork er voor dat het bedrijf overeind bleef. Dit artikel past in de retoriek van *De Hengelosche Fabrieksode*, omdat het de verzoening tussen kapitaal en arbeid voorop stelt. Een ander retorisch trucje is te vinden een passage waarin wordt gezegd dat het woord ‘gemeenschap’ wellicht als een mode-artikel van de tijd in de oren mag klinken, maar dat Stork het desondanks in zijn geest had opgenomen. Het artikel benadrukt dus het gevoel voor gemeenschapszin van Stork. Arbeiders die mogelijk cynisch waren over Stork’s intenties werd zo wind uit de zeilen genomen, omdat het artikel zelf al aan stipt dat Stork een krachtig streven had in het algemeen belang.⁴⁷ Stork werd in het blad dus neergezet als een sociaal georiënteerde ondernemer, en hij presenteerde zich binnen de fabriek als een weldoener.

De fabrieksode fungeerde dus onder meer als een middel om de eenheid en rust binnen het bedrijf te bewaren en het was een spreekbuis voor Stork, maar er werden door Stork ook andere activiteiten opgezet om zijn gedachtegoed in de praktijk te brengen. Door middel van een volksfeest voor arbeiders in 1882 wist hij de binding tussen het bedrijf en de werknemers te versterken, ook omdat de vrouwen en kinderen van de arbeiders welkom waren.⁴⁸ Uiteindelijk wilde Stork een fabriek die alleen steun kon vinden bij zichzelf, en als het bedrijf om welke reden dan ook in de problemen zou komen mocht het in ieder geval geen steun vragen aan de staat. Stork was hier ook principieel tegen en was van plan zijn bedrijf naar dit ideaal te modelleren.⁴⁹ Zijn klassiek-liberale weerstand tegen staatsinterventie bleef hierbij leidend.

De weerstand tegen staatsingrijpen was aanwezig bij Stork, waardoor hij andere manieren zocht om bedrijfsvoorzieningen op te bouwen. Thorbecke schreef in 1869 in een brief aan Stork het volgende: ‘Terwijl bijna alle andere fabrieken leefden van en rekenden op protectie der omgeving of van Staat en gewest, werd in Twente een fabriek opgericht, die haar terrein zelf moest veroveren.’⁵⁰ Dit ideaalbeeld van een fabriek met eigen bedrijfsvoorzieningen past in het historiografische beeld van *Company Towns*, zoals dat werd geschetst door Torres en Borges. De bedrijfsdorpen waren volgens deze auteurs ook zelfstandig opererend op het gebied van sociale voorzieningen, en fungeerden in de praktijk in sommige gevallen bijna als staat.⁵¹ Bij Stork was dit ten dele ook het geval.

⁴⁶ Ibidem, 12-12-1908.

⁴⁷ Ibidem, 24-10-1908.

⁴⁸ Ibidem, 12-8-1882.

⁴⁹ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 73-74.

⁵⁰ Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr. 410, Brieven ingekomen bij C.T. Stork van Thorbecke, 1854, 1858-1862, 1864, 1866, 1868-1871, 34.

⁵¹ M. Borges en S. Torres, eds. *Company Towns*, 25.

Met name op het vlak van onderwijs en pensioenfondsen verrichtte Stork belangrijke activiteiten voor het uitbouwen van bedrijfsvoorzieningen. Onder meer de totstandkoming van een pensioenfonds en een bijeenkomst van arbeiders van de fabriek om zijn 50-jaar durende loopbaan te herdenken in 1886 passen in het beeld van Torres en Borges. Bij deze bijeenkomst hield hij een rede waarin hij verkondigde dat het zijn streven was om zijn arbeiders te ontwikkelen.⁵² Door middel van de rede en de boodschap die de fabrieksbode meegaf probeerde Stork zijn gedachtegoed in de praktijk te verankeren. In de rede gebruikte Stork een uitspraak die was gedaan door fabrikant Alfred Dollfus, die hij in Zwitserland had ontmoet: ‘de patroon is de arbeider meer schuldig dan alleen het loon.’ In deze uitspraak klinkt de idee door waarin de ondernemer als een pater familias van het bedrijf wordt gezien, die zijn kroost moet opvoeden. In 1886 werd Stork door het personeel ‘Grootvader’ genoemd, en werd er gemeld dat hij goed had gezorgd voor zijn personeel.⁵³ Hij was dus een soort pater familias van de fabriek. Verder deed Stork veel inspiratie op bij een bezoek aan Krupp, waarna hij in 1867 de Hengelosche Bouwvereniging oprichtte. De bouwvereniging legde zich toe op de koop van grond en woningbouw voor arbeiders van de machinefabriek.⁵⁴

Als politicus was Stork lange tijd gemeenteraadslid in Oldenzaal en Hengelo namens de liberale fractie. Vanaf 1867 was hij lid van de Eerste Kamer, waar hij in 1874 tegen het Kinderwetje van Van Houten stemde omdat deze wet voor ondernemers als hijzelf ongunstig zou uitpakken. De wet zou bovendien meer overheidsinterventie veroorzaken, en daar bleef hij tegen. Stork stelde zich op voor het belang van winst voor de onderneming en had idealistische motieven voor de werknemers van zijn fabriek, maar hij bleef tegen een uitbreidende staat en wetgeving. Bij het stemmen tegen de wet komen principes en praktijk nauw samen, Stork was politicus en verrichtte een politieke daad door tegen te stemmen. Ideologisch valt er nog een klassiek-liberaal principe op te merken bij Stork: in de Eerste Kamer trad Stork zelden op de voorgrond, maar sprak wel vaak over zijn geliefde vrijhandelsbeginselen en zijn aversie tegen alles wat naar ‘protectie van den Staat zweemde’.⁵⁵ Een rede uit 1872 is karakteristiek voor dit gedachtegoed. Stork gaf een lang en ideologisch betoog over de voorkeur van een onbeschermd markt boven een beschermd markt. In de rede voegde hij eraan toe dat hij uit eigen ervaring sprak. Tevens haalde hij een citaat van Thorbecke aan, die volgens Stork ‘vele ware woorden sprak’. Verder bestreed Stork in 1894 met veel overtuiging de kieswet Tak, die het stemrecht bij volwassen mannen zou uitbreiden. Dit past ook in het beeld van Stork als sociaal-liberaal georiënteerd persoon, met een elitaristische visie op de manier waarop politiek moet worden bedreven.⁵⁶ Als politicus bleef Stork in zijn denkbeelden en daden klassiek-liberaal, als fabrikant leek Stork qua daden wel vaak op een sociaal-liberaal.

---

⁵² C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 70-71.

⁵³ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 63.

⁵⁴ Smit, *De Volksverheffers*, 89.

⁵⁵ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 37-39.

⁵⁶ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 81-82.

Hoofdstuk 4. Conclusie: samenkomst van denkbeelden en daden

Deze casus waarin Charles Theodorus Stork centraal stond ging over zijn persoonlijke drijfveren en de activiteiten die hij verrichtte. Door middel van de casus over Stork poogt dit onderzoek de vraag te beantwoorden hoe er door deze industrieel werd omgegaan met zijn uiteenlopende denkbeelden en de praktijk van de sociale kwestie. Dit onderzoek gebruikte het door Christianne Smit geschetste historiografische concept ‘volksverheffer’ als uitgangspunt, waarbij sociaal-liberale weldoeners als idealistisch gemotiveerde personen worden gezien. Het historiografische concept ‘bedrijfsdorp’, waarbij door industriële bedrijfsdorpen worden opgebouwd werd tevens toegepast op de casus over Stork. De onderzoeksvraag was *Hoe ging Charles Theodorus Stork om met de sociale kwestie en de opbouw van sociale voorzieningen?*

Smit schetste een beeld van volksverheffers die in haar ogen vooral sociaal-liberaal waren, terwijl Stork op economisch vlak vaker neigde naar klassiek-liberale opvattingen. Onder meer zijn behoudendheid omtrent het ondertekenen van het Kinderwetje van Van Houten laat zien dat Stork het sociaal-liberale gedachtegoed niet omarmde, hij bleef klassiek-liberaal. In correspondentie met Thorbecke komt de klassiek-liberale kant van Stork het sterkst naar voren. Hij lag op een lijn met Thorbecke over zaken als vrijhandel, het niet uitbreiden van volksinvloed op politiek en staatsinterventie op sociaal-economisch vlak (bijvoorbeeld sociale wetgeving en kiesrechtuitbreiding).

Terugkomend op de onderzoeksvraag vertoonde Stork zich in het politieke en publieke domein voornamelijk als klassiek-liberaal, maar presenteerde als ondernemer veel meer zijn sociale kant. Er was bij Stork sprake van een spanningsveld tussen zijn persoonlijke visie op de sociale kwestie en zijn klassiek-liberale politieke opvattingen. Op het politieke toneel werden door hem klassiek-liberalen als Richard Cobden aangehaald bij redevoeringen in de Eerste Kamer. Ook Thorbecke werd vaak geciteerd door Stork.⁵⁷ Hij was op politiek terrein niet meegaand ten opzichte van democratisering en een massale manier van politiek bedrijven. Hoeveel belangstelling hij ook had voor de publieke zaak, hij verwaarloosde zijn nijverheidsbelangen niet. Hij maakte een onderscheid tussen zijn ondernemerschap en politieke opvattingen. De worsteling voor Stork zat hem dus vooral in de belangen van zijn zaak en die van zijn personeel, waarbij hij de zaak voorop stelde. Wat er mogelijk was aan hervormingen en het opbouwen van sociale en maatschappelijke voorzieningen hing af van hoeveel winst er werd gemaakt, dit bepaalde het budget van de volksverheffingsactiviteiten. In de textiel fabriek was Stork vooral uit op het maken van winst, pas bij de machinefabriek begon hij echt in te zetten op uitgebreide scholing van zijn arbeiders. Stork zag de problemen van de sociale kwestie en hij wilde dat dit zou worden aangepakt door middel van verantwoord ondernemerschap. Stork zag dit als een manier om staatsinterventie te voorkomen.

Smit heeft het in haar studie over volksverheffers die erop gericht waren om het lot en de omstandigheden van arbeiders te verbeteren. Was Stork inderdaad uit op het verheffen van zijn arbeiders? Stork had zijn idealen al vroeg opgedaan, in zijn jeugd vormde hij al een beeld van hoe de ideale fabriek er in zijn optiek uitziet. Deze ideaalfabriek zou in zijn ogen een sociale functie hebben, met scholing van arbeiders als belangrijkste component. De sociale kant van Stork is het sterkst terug te zien in zijn activiteiten die met zijn bedrijf te maken hadden. Door het oprichten van een pensioenfonds, het in acht nemen van de belangen van het personeel en zijn ideologisch getinte boodschappen liet hij zien dat hij oog had voor maatschappelijke context. Dit is bij het sociaal-liberalisme ook het geval. Over de oprechtheid van Stork kunnen vragen worden gesteld, maar in zijn dagboek noteerde hij in 1874 dat indien hij genoeg geld had dat hij nog wat meer zou moeten doen

⁵⁷ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 43.

voor de opvoeding van de arbeiders. Dit schreef hij in een tijd waarin de zaken stagneerden ten gevolge van een economische crisis. De periode die op zijn benoeming tot lid van de Eerste Kamer volgde, behoorde op zakengebied tot de moeilijkste van zijn leven. Ondanks dit noteerde hij nog wel over opvoeding en scholing van de arbeiders.⁵⁸

Stork is een op politiek en ideologisch gebied niet eenvoudig in te delen persoon, omdat hij zich op twee fronten verschillend presenteerde. In contact met politici presenteerde hij zich voornamelijk als klassiek-liberaal. Bij briefwisselingen met Thorbecke komt dit het duidelijkst naar voren. Toch was er sprake van ambiguïteit omtrent zijn principes en daden. Ten eerste konden Stork en Thorbecke het niet alleen persoonlijk goed met elkaar vinden, maar hielden er politiek nagenoeg identieke opvattingen op na. Beide vonden dat politiek door een select gezelschap van wijze, verstandige politici en bestuurders moest worden bedreven. Ten tweede was Stork ook een sociaal hervormer, en er zijn in Stork's bedrijfsvoering zelfs socialistisch aandoende elementen terug te vinden. Het fabriekslied, de retoriek in *De Hengelosche Fabrieksode* met leuzen als "het samengaan van de belangen van Kapitaal en Arbeid" en het aan persoonlijkheidscultus grenzende beeld van Stork als pater familias van het bedrijf doen denken aan socialistische symboliek. En het bleef niet alleen bij sociale symbolen en woorden bij Stork, aangezien hij ook daadwerkelijk sociaal beleid uitvoerde. Dit deed hij als ondernemer, en er moet dus een scheiding worden aangebracht tussen Stork als politicus en klassiek-liberaal enerzijds en Stork als ondernemer en volksverheffer anderzijds.

Op basis van de analyse van de bronnen en historiografie over Stork worstelde hij in zijn leven niet met de sociaal-liberale dilemma's, omdat hij zijn activiteiten opsplijste in een politiek domein enerzijds en fabrieksactiviteiten anderzijds. Het lijkt er ogenschijnlijk op dat hij hiermee weinig problemen had, omdat in de bronnen geen twisten naar voren komen over zijn dubbelfunctie. Bovendien lijkt er ook een sterke consistentie in zijn opvattingen te zitten, de klassiek-liberale standpunten blijven in brieven met gelijkgezinde vrienden (Thorbecke, Mees) over de gehele periode van 1850 tot 1895 terugkomen. Ook zijn optredens in de Eerste Kamer en contacten met andere klassiek-liberaal georiënteerde personen laten zien dat hij zijn standpunten met deze personen deelde. Op het gebied van bedrijfsvoering was Stork sociaal-liberaal georiënteerd, en hij onderschreef de idealen van deze ideologie op het gebied van scholing en kansengelijkheid.

Bij de analyse van de problemen rondom Stork's dubbele houdingen moet wel in acht worden genomen dat dit onderzoek zich voornamelijk berust op egodocumenten van Stork zelf, en er weinig bronnenmateriaal is uit de negentiende eeuw over de percepties van Stork. Deze zouden nieuwe inzichten kunnen bieden in de vraag of Stork's bedrijf te maken had met spanningsvelden tussen sociaal-liberale en klassiek-liberale dilemma's. De fabrieksode schetst een beeld van een harmonieuze samenwerking tussen kapitaal en arbeid, maar het is de vraag of er onder de werknemers daadwerkelijk eensgezindheid bestond over het gegeven dat Stork er voornamelijk klassiek-liberale standpunten op nahield in het politieke domein. Er is op dit gebied nog onderzoek mogelijk naar egodocumenten van vrienden, familie en collega's van Stork, zoals Thorbecke, Mees en Stork's broers en kinderen. Wellicht kan studie naar deze bronnen het in dit onderzoek geschetste beeld bijstellen van Stork en zijn verhouding tot het liberale gedachtegoed in brede zin.

§ 4.1. Vergelijking: Stork ten opzichte van andere casussen.

Hoe kan Stork worden vergeleken met vergelijkbare casussen? De gevallen die door Smit worden behandeld worden door haar volksverheffers genoemd, en Stork wordt door Smit ook als zodanig gepositioneerd.⁵⁹

⁵⁸ C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst*, 55, 56.

⁵⁹ Smit, *De Volksverheffers*, 89.

Stork was naast een weldoener en ondernemer ook politicus namens de liberalen. Zijn politieke carrière met de daarbij behorende ideologie kan niet los worden gezien van wat Stork als ondernemer in de praktijk bracht. De volksverheffers die bij Smit veelal aan bod komen zijn meestal apolitiek of hebben een motivatie die met goede wil onder de noemer ‘sociaal-liberaal’ kan worden geschaard. Stork is hierbij een afwijkend voorbeeld, juist omdat hij politicus was en zich heel bewust was van de politieke stromingen. De kennis die Stork had opgedaan dankzij studie naar politiek, zijn werk als politicus en correspondentie met politici als Thorbecke speelde een belangrijke rol in zijn ondernemerschap en bedrijfsvisie.

§ 4.2. De concepten toegepast: aanvulling op de historiografie

Het in de historiografie bestaande volksverheffingsparadigma van Smit kan worden bijgesteld, omdat de casus Stork laat zien dat sociaal-liberale initiatieven niet louter ingegeven hoeven worden door idealisme. Stork was naast een sociaal-liberaal georiënteerde persoon ook een ondernemer en klassiek-liberaal politicus, die het bedrijfsbelang en zijn ideologische principes altijd voorop zette. De term volksverheffer lijkt voor Stork te idealistisch te zijn.

Het historiografische concept ‘bedrijfsdorpen’ zoals deze werd beschreven door Borges en Torres kan op de casus Stork worden toegepast, al was Stork selectief in het bepalen over welke zaken wel of niet door het bedrijf moesten worden gefaciliteerd. Stork stond net als vele klassiek-liberalen uit de negentiende eeuw sceptisch tegenover een uitbreidende staat, of zoals in zijn geval uitbreidende sociale voorzieningen van het bedrijf. Stork’s streven om de arbeiders te scholen en om woningbouw te realiseren gaan al behoorlijk in de richting van een bedrijfsdorp, al waren er volgens Borges en Torres ook voorbeelden van bedrijfsdorpen die veel intensiever en veelomvattender waren.⁶⁰

In *Deugdzaam liberalisme* van Dudink waarin het belang van discoursen over deugdzaamheid en karakter werd benadrukt lijkt op het gebied van de ideeën van Stork op het juiste spoor te zitten. Dudink geeft echter vooral een begripshistorische analyse, waarbij de nadruk ligt op een visie waarin abstracte politieke ideeën leidend zijn voor actoren. Dit onderzoek naar Stork heeft laten zien dat liberalen in de praktijk door allerlei factoren werden gevormd. Ook elementen als persoonlijke spirituele motivatie of opgedane beelden over de ideale fabriek kunnen een rol spelen bij de vorming van een gedachtegoed dat lijkt op het sociaal-liberalisme. Deze hebben alleen niet per definitie wortels in een politiek of theoretisch kader.

---

⁶⁰ Borges en Torres, *Company Towns*, 15.

Literatuur- en bronverwijzingen

1. Primaire bronnen

1.1. Archivalia

Stadsarchief Deventer

Stadsarchief Deventer, Koninklijke Machinefabriek Stork N.V. te Hengelo cum annexis 0170.1, inv.nr.42, Kopieboeken C.T. Stork en D.W. Stork, 1882-1889.

6.9. De Fabrieksbode

Aanwezig in de bibliotheek van het Historisch Archief Overijssel

1. 1892-1893 geheel
3. 1894 nrs. 5, 15, 29, 31, 35, 37, 45, 47, 52
4. 1895 nrs. 1, 12, 14, 17, 52
5. 1896 geheel
6. 1897 geheel m.u.v. nrs. 43 en 44

Inventaris Historisch Archief Overijssel, archiefstukken:

1148 Register van "Storkiana" uit De Fabrieksbode, Weekblad van de Ned. Gist en Spiritusfabrieken, 1882-1928.

1. Firma C.T. Stork & Co., sedert 1895 N.V. koninklijke weefgoederenfabriek voorheen C.T. Stork & Co., sedert 1935 N.V. koninklijke weefgoederenfabriek C.T. Stork, 1846-1974

1.1. Stukken van algemene aard

1.2. Stukken betreffende afzonderlijke onderwerpen

2. Instellingen voor en door het personeel

2.1. Pensioenfonds verbonden aan de fabriek van C.T. Stork & Co., sedert 1892 vereniging tot kapitaalvorming verbonden aan de fabriek van C.T. Stork & Co. en diens rechtsopvolger n.v. koninklijke weefgoederenfabriek (v/h) C.T. Stork & Co., 1886-1974

2.2. Hengelose spaarfonds voor jonge werklieden, vereniging tot kapitaalvorming, sedert 1961 stichting tot bevordering der kapitaalvorming

2.3. Vereeniging "het pensioenfonds van het vaste personeel der koninklijke weefgoederenfabriek (v/h) C.T. Stork & Co." en vereniging "het pensioenfonds van het vaste personeel der N.V. stoomwerfrij Bengalen", sedert 1941 vereniging "het pensioenfonds van het personeel der N.V. koninklijke weefgoederenfabriek C.T. Stork & Co. en van het personeel der N.V. textielfabriek Bengalen"

3. Dochterondernemingen

3.1. N.V. Stoomweverij Bengalen, sedert 1934 N.V. textielfabriek Bengalen

3.2. C.T. Stork & Co. chemische industrie N.V.

1.2. Overige publicaties

C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven en werken geschetst 1822-1895* (Z.p. 1918).

2. Literatuur

P. F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen, 1894-1927* (1974).

Gerrit Voerman, 'Liberalen op een tweekop: Liberale Unie, Vrijzinnig Democratische Bond en Bond van Vrije Liberalen aan het begin van deze eeuw (1901-1921)'. *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989) 102-130.

G. Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie: VDB tussen socialisme en liberalisme* (Groningen 1991).

H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).

Jacques van Doorn, 'Democratisch pragmatisme. De vierde stroming in de Nederlandse politiek'. *Beleid en Maatschappij*, 21(1-2), (1994) 15-22.

R. A., Koole, *Politieke partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Amsterdam 1995).

H. Te Velde, H. Verhage, *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in: Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996).

S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).

D.T. Rodgers, *Atlantic crossings: Social politics in a progressive age* (Cambridge 1998).

E. Haitsma Mulier, W. Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).

Liagre Böhl, H. D. (1999). S. Dudink, F. Hoeneveld, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*.

B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam, 2003).

M. Borges, S. Torres, eds. *Company towns: labor, space, and power relations across time and continents* (New York 2012).

P. de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014).

C. Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).